

TOPONÍMIA DE LA VIA AUGUSTA ENTRE SAGUNTUM I DERTOSA

Ferran ARASA GIL i Joan VICENT CAVALLER

I. *Introducció.*— Potser un dels aspectes més abandonats de l'incipient estudi de l'estructura viària romana en el País Valencià siga el de la qüestió toponímica, tant en la seva vessant antiga —en els noms de les *mansiones* o *mutaciones* que jalonaven les vies més importants— com en la part referida als noms que en documenten el pas. Els primers venen citats per les fonts antigues, bàsicament els itineraris d'època imperial i còpies posteriors; els segons es conserven encara o poden trobar-se en la documentació medieval.

Aquest treball intenta ser un estudi preliminar de la toponímia referida a la Via Augusta en el seu trajecte entre les ciutats de Saguntum i Dertosa. La complexitat d'una tasca d'aquesta mena és evident, ja que es tracta d'analitzar mots d'arrel pre-romana, llatina, catalana i fins i tot àrab. Per això mateix, no hem volgut exhaurir les possibilitats que hagués oferit un treball de camp i d'arxiu més ambiciós, concentrant el nostre esforç en l'estudi de la toponímia antiga.

II. *Les fonts.*— Durant l'època romana, les principals carreteres comptaven amb una infraestructura de serveis a disposició de les necessitats de l'administració i dels viatgers en general, tals com posta per als correus, fonda, etc. Aquests llocs de caràcter més o menys oficial estaven situats a distàncies corresponents a un dia de marxa, i figuraven en els mapes i itineraris que elaborava l'administració imperial. Algunes còpies d'aquests documents s'han conservat fins a l'actualitat, constituint una font inapreciable per a l'estudi de la infraestructura viària i la seua toponímia en el món romà.

És el cas de la Via Augusta, que des de Roma arribava a Gades pel litoral mediterrani. En el seu trajecte entre Saguntum i Dertosa no coneixem l'existència de cap altra ciutat, però resulta evident que fou una zona amb un dens poblament rural. El recorregut de la via en aquest tram és bastant conegut, sobre tot en la seua meitat septentrional, a despit de què durant segles els nostres erudits han discutit sobre el seu traçat interior o costenc¹.

Les fonts que ens documenten sobre les estacions existents entre ambdues ciutats són les següents:

1) *Gots de Vicarello* o *Vasos Apol·linars*: és l'única font epigràfica; són quatre gots, i cadascú porta gravada la relació d'estacions que hi havia al llarg de tota la Via Augusta, des de Gades a Roma, amb les distàncies corresponents. Heurgon creu que els tres primers són de començaments del Principat d'August, mentre que el quart podria datarse cap al seu final o ja en els inicis del regnat de Tiberi².

2) *Itinerari d'Antoní*: figuren les estacions i les seues respectives distàncies, coincidint bàsicament amb els «Gots de Vicarello». L'opinió més generalitzada el data en els primers anys de Dioclecià, en la dècada dels 80 del segle III³.

3) *Tabula Peutingeriana*: mapa amb les principals vies i estacions; el fragment on apareixia Hispània es va cremar, essent reconstruït per Miller mitjançant l'«Anònim de Ràvena» i l'«Itinerari d'Antoní». La data de redacció es situava en la segona meitat del segle IV, segons Kubitschek en el 365/366, sota l'usurpador Procopi, però Cuntz la trasllada cap a l'any 170, en considerar com a probable la utilització de la «Geografia» de Ptolomeu per a la seua composició⁴.

4) *Anònim de Ràvena*: es tracta d'un itinerari amb la relació de les estacions. L'època de la seua composició sembla que pot establir-se amb relativa seguretat dins del segle VII. Es basa en una font anterior, probablement un mapa del segle III, modernitzat tal vegada en part en els segles V ó VI⁵.

5) *Guidonis Geographica*: es tracta també de la còpia d'un itinerari més antic, redactada en grec al Sud d'Itàlia a finals del segle VII⁶.

La relació d'estacions en el tram que estudiem, amb les seues corresponents cites documentals, variants en el nom, distàncies i possible localització, és la següent:

1) *Sebelaci*: apareix sense variants en el III got de Vicarello i a l'Itinerari d'Antoní (400, 1). Situada a 22 milles de *Saguntum* i a 24 d'*Ildum*. Senent la localitza en els voltants de l'Ermite de Santa Quitèria (Almassora, Plana Baixa), lloc on es compleixen les mides i hi havia ruïnes romanes⁷.

2) *Ad Noulas*: citada únicament pels gots de Vicarello I, II i IV, aquest últim amb la variant *Noua*. Situada a 24 milles de *Saguntum* i a 22 d'*Ildum*, és a dir, 2 milles més al Nord que l'anterior, *Sebelaci*. La distància es compleix dins del terme de Castelló de la Plana (Plana Alta), on un de nosaltres —Arasa— ha proposat la seua localització en les proximitats de la Quadra Na Tora⁸.

3) *Ildum*: citada per l'Itinerari d'Antoní (399, 6), els quatre Gots de Vicarello —el IV amb la variant *Ildu*—, l'Anònim de Ràvena (IV, 42 i V, 3) —amb la variant *Hildum*— i la «Guidonis Geographica» (82). Equidistant de *Sebelaci* i *Intibili* 24 milles. Senent la localitza en L'Hostalot (La Vilanova d'Alcolea, Plana Alta)⁹.

4) *Intibili*: citada per l'Itinerari d'Antoní (399, 5), l'Anònim de Ràvena (V, 3 i IV, 43) —amb la variant *Lintibilim*—, la «Guidonis Geographica» (82) i pels quatre Gots de Vicarello —el I amb la variant *Intibilim*—. Situada a 24 milles

d'*Ildum* i a 27 de *Dertosa*. El seu emplaçament es situa a l'altura del poble de Traiguera (Baix Maestrat)¹⁰.

5) *Rubricatum*: citada per l'Anònim de Ràvena (IV, 42 i V, 3), amb la variant *Lubricatum*, i per la «Guidonis Geographica» (81), amb la variant *Laubricatum*. Ptolomeu (II, 6, 72) cita una localitat anomenada *Roubricata* que es situa a la vora del riu Llobregat, nom amb el qual sembla presentar relació. Tenint en compte que són precisament dues de les fonts més tardanes les que l'esmenten, i recordant la cita de Ptolomeu, cal pensar que es tracta d'una trasposició o error del copista, que posa molt més cap al Sud una localitat situada en el NE de la Península.

III. *Els topònims antics*.— 1) *Sebelaci*: és un nom d'arrel llatina, probablement una paraula composta. Ja Escolano assenyala que es composava dels mots «saepe laco», relacionant-la amb un lloc abundant en aigua¹¹. Podria derivar, en efecte, de *saepēs-is* (= tancat, clos) i de *lacus-ūs* (= llac, estany, font, aigües en general). Tindríem així la paraula composta *saepes-lacus*, amb el sentit de «tancat d'aigües», de la qual, amb el segon element en datiu, podria derivar *Sebelaci*.

El significat d'aquest mot vindria donat precisament per la peculiar situació de la *mansio*, entre dos corrents d'aigua: el Millars i la Rambla de la Viuda, prop del forcall que formen ambdós rius, i que la via hauria de creuar¹².

2) *Noulas*: és també un nom d'arrel llatina. Pot estar relacionat amb el mot *Nouas*, freqüent en els diferents itineraris, on apareixen normalment en acusatiu i precedits de la preposició *ad*. Respecte d'aquests acusatius, Roldán pensa que la major part tenen una significació en llatí, essent possible reunir-los en determinats grups: indicacions geogràfiques (*ad fines, ad portum...*), construccions o monuments (*ad turrem, ad aras...*), numerals (*ad medias, ad centesimum...*), etc. En la majoria dels casos es tracta d'una *mansio*, la localització de la qual és pròxima a l'objecte assenyalat en acusatiu. L'explicació sintàctica està també d'acord amb aquesta interpretació: la preposició *ad*, a diferència de *ab*, senyala la direcció cap a un objecte, i secundàriament reb la significació de «a la vora de», denotant proximitat a un lloc o objecte. Per tant, aquests acusatius es refereixen a estacions la localització de les quals es fa per mitjà d'un objecte estrany a elles, el qual destaca pels voltants i els presta el seu nom. Responen quasi sempre a allò que podríem qualificar com a topònims menors, però mai a entitats de població¹³.

Sobre aquesta base, podem pensar que es tracta d'una *mansio* situada a la vora de «la(les) nova(noves)», funcionant l'acusatiu com a qualificatiu d'un substantiu que no coneixem: *uilla, uitis*, etc.¹⁴.

Altra possible interpretació giraria entorn de la relació d'aquest nom amb el substantiu *nouâle-is* (= terra rompada, camp treballat per primera vegada). L'existència de possibles centuriacions en l'àrea on deuria estar situada aquesta *mansio*¹⁵, dóna peu a pensar en la possibilitat de què obtingués el nom per referència a unes terres del seu voltant que per primera vegada havien estat rompudes per a dedicar-les al conreu¹⁶.

3) *Ildum*: es tracta d'un nom pre-romà llatinitzat. La seua forma original sembla ésser $\text{I}^{\text{u}}\text{A}\Delta^{\text{u}}$ = *i.l.du.n*, paraula que apareix formant part de nombrosos noms ibèrics: *e.i.l.du.n*. (Sagunt)¹⁷, *n.e.r.e.i.l.du.n*. (Sagunt)¹⁸, *b.i.o.s.i.l.du.n*. (Alcoi)¹⁹, *i.l.du.n.ba.r.ba*. (Alcoi)²⁰, *i.l.du.be.l.e.s.e.ba.n*. (Iglesuela del Cid)²¹, *i.l.du.r.a.di.n*. (Azaila)²², etc.

El trobem en antropònims, teònims i —com en aquest cas— topònims. Presenta una triple alternància *ildun/ildur/ildu*, paral·lela al basc *egun/egur/legu*²³. Michele- na el relaciona amb el basc *il(h)un* (= fosc)²⁴.

Segons Mariner, el grup *ld* que apareix en les llengües pre-romanes hispàniques podria haver-se assimilat en *ll* en boca dels latino-parlants, i fins i tot haver-se simplificat en *l* en determinats casos. Açò degué succeir en alguns topònims començats pel prefix *ild-*, l'evolució dels quals tenim documentada: *Ildirda/Ilderda*, *Ilduro/Illuro*, *Ilditurgi/Illiturgi*, etc.²⁵. En aquest cas, el topònim *Ildum* mantindria la seua expressió original després d'haver estat assimilat pel llatí, sense simplifi- car-se en *ilun/illun*, essent un dels pocs exemples en què es dona aquest fenomen.

4) *Intibili*: es tracta d'un nom pre-romà, documentat en teònims, antropònims i topònims. *Indibil* fou un cabdill de la tribu ibèrica dels *Ilergetes*, i el seu nom apareix citat abundantament —amb variants— per les fonts: *Indebilis* (Diodoro XXVI, 22)—, *Indibilis* (Livi XXV, 34, 6), *Indibili* (Valeri Màxim IV, 3, 1), *Indibeles* (Diodoro XXVI, 22), *Indibolis* (Dió Cassi, Frag. 57, 42), *Andobalen* (Polibi X, 38, 7), *Andobalon* (Polibi X, 18, 3), etc. També durant la segona guerra púnica, els cartaginesos fan un intent d'assetjar una localitat anomenada *Intibili*, situada al Sud de l'Ebre²⁶.

Les variacions del nom poden explicar-se si considerem la inutilitat del testi- moni llatí per a la documentació del vocalisme intern dels noms ibèrics, com ja va apuntar Tovar, donada la neutralització llatina de les vocals breus en síl·laba interior oberta²⁷. La vacil·lació entre *in-/an-* en la síl·laba inicial correspondria a la transcripció d'una sonant nasal, que grecs i llatins percebrien de forma distinta²⁸. L'alternància *d/t*, per últim, podria explicar-se per la diferent interpretació dels signes ibèrics $\Psi = di-ti$ i/o $\Theta = de-te$.

Es tracta, en definitiva, de distintes variants d'un mateix nom indígena, la forma original del qual podria ser —segons Albertos— *Endobeles*, o tal vegada, en versió original ibèrica: *a.da.be.l.s.*, tal i com apareix a Ensérune²⁹. Tanmateix, a Sagunt trobem un nom que per la seua estreta relació amb el que estudiem podria ser la veritable versió original: $\text{I}^{\text{u}}\text{I}^{\text{u}}\Theta\text{X}\text{A}\text{E}\text{M} = i.n.te.be.l.e.s.$ ³⁰.

Probablement estem davant d'una formació híbrida indoeuropea-íbera, compos- ta per dos elements: *ndhi-* i *-bels*. En indoeuropeu, *ndhi-* té un valor superlatiu, i equival a «molt», apareixent associat en l'onomàstica hispànica a segons elements d'origen ibèric³¹. Quant al segon element, és el representant més típic de l'antro- ponímia ibèrica de l'Est peninsular³². Es relaciona amb l'aquità *belex* i el basc *beltz* (= negre), la qual cosa permetria una traducció d'aquest nom com «molt negre»³³.

III. *Els topònims actuals.*— Els estudis sobre els noms de lloc, la significació dels quals està en relació amb el pas de camins, són pràcticament inexistents al País Valencià; tanmateix, el seu coneixement és fonamental a l'hora d'aprofundir en l'estudi de la infraestructura viària d'una zona determinada. Els topònims que fan referència a les principals vies de comunicació d'època romana, tenen un interès especial per quant serveixen per a documentar la continuïtat en la seua utilització al llarg de la història.

A falta d'un treball documental més ample, en el tram de via que estudiem no pareixen conservar-se topònims d'origen llatí, com podria ser el cas del numeral «Quart», o àrab, com «Albalat», «Alcàntara», «Massa» [*Mansi*], etc.³⁴. Hi ha, però, alguns topònims catalans que passem a veure a continuació:

1) *La Llosa*: poble situat en la comarca de la Plana Baixa, entre Xilxes i Almenara. Tarradell proposà donar-li a aquesta paraula un origen i valor anàlegs al *pavé* o *chemin perré* francès, la relació del qual amb les vies romanes ha estat generalment admesa³⁵. Es tracta d'un cas problemàtic, car sembla difícil pensar que la referència a un camí empedrat adoptés aquesta forma i no altra més explícita; per tant, ens decantem per rebutjar la relació d'aquest topònim amb la via romana, atribuint-lo més bé a accidents naturals³⁶.

2) *Caminàs*: topònim que caracteritza l'anomenada «via de la costa», i que trobem documentat en termes de Castelló de la Plana, Almassora, Borriana i Nules, alternant amb altres denominacions (Camí dels Carnissers, Assegador de Belcaire). És un topònim bastant comú, que trobem també en termes d'Almenara, La Jana, Càlig i Vinaròs, la terminació del qual té un sentit augmentatiu³⁷.

3) *Camí real*: nom que encara reb l'antiga Via Augusta en alguns trams, i que fa al·lusió al seu caràcter fins fa ben poc. El trobem documentat en el terme de Castelló de la Plana i, en plural, en el de Bell-lloc: Camins-reals.

4) *Senda dels romans*: apel·latiu que reb la Via Augusta en el tram que va des de La Pobla Tornesa al terme de Bell-lloc, en el qual fa de partió de termes entre el primer d'aquests pobles i Vilafamés. La seua antiguitat no està documentada, la qual cosa ens mou a pensar que es tracta d'un topònim erudit que s'ha popularitzat i encara es conserva.

1. El problema venia donat per què des de Sagunt la via seguia un traçat regular per la planúria litoral, però en arribar al terme de Borriana —el punt exacte és incert— es bifurcava, seguint un ramal per la costa i un altre cap a l'interior per Borriol, Pla de l'Arc, etc. Es tractava de saber quin dels dos ramals era la veritable via romana. La polèmica va quedar resolta a finals del segle passat, en admetre's l'origen romà d'ambdós camins. Veure: A. CHABRET FRAGA. *Vias romanas de la provincia de Castellón de la Plana*. Castellón, 1977. L'existència de mil·liaris en el ramal interior, però, fou l'evidència decisiva per a identificar la Via Augusta, qüestió fonamental a l'hora d'intentar la localització de les diferents *mansiones*.

2. J. M. ROLDÁN HERVÁS, *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vias romanas en la Peninsula Ibérica*, Anejo de «Hispania Antiqua», p. 153, Madrid, 1975.

3. ROLDÁN, citat, p. 21.
4. ROLDÁN, citat, p. 107.
5. ROLDÁN, citat, pp. 111-116.
6. ROLDÁN, citat, p. 144.
7. J. J. SENENT IBÁÑEZ, *Del riu Cénia al Millars. La via romana*, Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans, VI, p. 724, Barcelona, 1923.
8. J. G. MOROTE BARBERÀ, *Aportación al estudio de las Vías romanas en el País Valenciano*, Tesis de Licenciatura, pp. 231-232, Valencia, 1979, assenyala que aquesta *mansio* estaria localitzada en terme de Castelló de la Plana; F. ARASA GIL, *Arqueologia del terme municipal de Castelló de la Plana*, Cuadernos de Prehistoria y Arqueología Castellonense, 6, en premsa, la situa en les ruïnes romanes que aparegueren fa anys prop de la Quadra Na Tora, a poca distància de la Via Augusta.
9. SENENT, citat, p. 724.
10. MOROTE, citat, p. 228, creu que podria ser el mateix poble de Traiguera, en el qual s'han trobat restes ibèriques i romanes d'època republicana. Tradicionalment s'havia situat en Sant Mateu, cap de la comarca del Baix Maestrat. Per últim, V. FORCADA MARTÍ, *Un enigma histórico. Intibilis*, Valencia Atracción, 536, pp. 6-7, Valencia, 1979, creu que podria tractar-se de la via romana de Les Carrasques, en terme de La Jana.
11. G. ESCOLANO, *Décadas de la Historia de la Insigne y Coronada ciudad y Reino de Valencia*, Libro VII, Cap. XXVI, col. 566, Valencia, 1611. Per aquesta mateixa raó creia que *Sebelaci* tindria que haver estat en terme de Borriana, pels voltants del qual hi havien abundants estanyes.
12. MOROTE, citat, pp. 234-235.
13. J. ROLDÁN HERVÁS, *Sobre los acusativos con «ad» del Itinerario Antonino*, Zephrus, XVII, pp. 109-120, Salamanca, 1966.
14. C. DOMINGO PÉREZ, J. A. VICENT CAVALLER i M. C. BARCELÓ TORRES, *La Vilavella*, p. 161, València, 1977. En aquest treball, un de nosaltres -Vicent- desenvolupa la hipòtesi de què el nom del poble de Nules tinga la seua etimologia en aquest topònim llatí. La identificació d'aquesta *mansio* amb La Vilavella ha estat bastant freqüent en la historiografia valenciana.
15. A. LÓPEZ GÓMEZ, *Posibles centuriaciones en Castellón de la Plana*, Estudios sobre centuriaciones romanas en España, pp. 129-135, Madrid, 1974.
16. MOROTE, citat, pp. 231-232, creu que podria tractar-se d'una referència a les «noves centuriacions».
17. J. SILES, *Léxico de las inscripciones ibéricas de Sagunto*, Saguntum, 12, p. 175, Valencia, 1977.
18. SILES, citat, pp. 179-180.
19. C. VISEDO, *Un nuevo plomo escrito de la Serreta (Alcoy)*, Archivo Español de Arqueología, XXIII, p. 211, Madrid, 1950.
20. C. VISEDO, *Dos nuevos plomos escritos de la Serreta*, Archivo Español de Arqueología, XXV, p. 123, Madrid, 1952.
21. E. HÜBNER, *Monumenta Linguae Ibericae*, XV, Berlin, 1893.
22. A. BELTRAN, *Sobre el rótulo Ilduradin en una estampilla de Azaila (Teruel)*, Caesaraugusta, 21-22, pp. 19-45, Zaragoza, 1964.
23. M. L. ALBERTOS FIRMAT, *La onomástica personal primitiva de Hispania. Tarracense y Bética*, pp. 271-272, Salamanca, 1966.
24. L. MICHELENA, *Comentarios en torno a la lengua ibérica*, Zephrus, XII, p. 21, Salamanca, 1961.
25. S. MARINER BIGORRA, *Datos para la filología latina en topónimos hispánicos prerromanos*, Emérita, XXX, pp. 263-272, Madrid, 1962.
26. Livi XXIII, 49, 12: «*Iliturgi obsidione liberato ad Intibili oppugnandum Punici*

exercitus traducti suppletis copiis ex prouincia, ut quae maxime omnium belli auida modo praeda aut mercer esset ut tum iuuentute abundante». Livi no te massa credibilitat en les seues apreciacions sobre la segona guerra púnica; *Iliturgi* estava en Andalusia, *Intibili* és — probablement — la mateixa dels itineraris. A. SCHULTEN, *Fontes Hispaniae Antiquae*, III, pp. 80-81, Barcelona, 1935, situa aquest setge l'any 215.

27. A. TOVAR, *Estudios sobre las primitivas lenguas hispánicas*, p. 26, Buenos Aires, 1949.

28. TOVAR, citat, p. 163 i ss.

29. ALBERTOS, citat, p. 7.

30. SILES, citat p. 177.

31. ALBERTOS, citat, pp. 124-125.

32. J. UNTERMAN, *Elementos de un atlas antroponímico de la Hispania Antigua*, Bibliotheca Praehistorica Hispanica, p. 71, Madrid, 1965.

33. TOVAR, citat, p. 287.

34. Hi ha un *Castell d'Albalat* en la Ribera de Cabanes, que probablement fa referència al camí de la costa.

35. M. TARRADELL, *Nuevo miliario de Chilches y notas sobre vías romanas y toponímia*, Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, 9, p. 94, Valencia, 1973.

36. M. C. BARCELÓ TORRAS, del Departament d'Història Medieval de la Universitat de València, ens ha informat de què en la Secció de Bailia de l'Arxiu del Regne, hi han tres documents escrits en àrab en els quals es cita l'alqueria situada en el lloc que avui ocupa el poble de La Llosa; del nom només figuren —com és corrent— les consonants, per la qual cosa és impossible saber exactament quin era, però resulta evident que no tenia res a veure amb el topònim actual.

Tenim la referència a un camí empedrat en el terme de Benicàssim (Plana Alta), on el Caminàs conservava la seua factura antiga en un tram que ja estava recobert per la mar parcialment a finals del segle passat; a l'altura del Quadro, aquest camí rebia el nom de «Pas Empedrat» -L. BELLVER, *Historia de Castellón de la Plana*. «El Clamor de la Democracia», n.º. 350, 2 Octubre, Castellón, 1888.

37. J. COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, T. II, article *camí*, p. 454, Barcelona, 1980. Respecte del valor augmentatiu del sufix *-ús* en català, veure: A. ALCOVER i F. DE B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, T. II, p. 884, Barcelona, 1969, on es replega aquest cas.